

УДК 341.217(4)

Мотиль В.І.*

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ УКЛАДЕННЯ УГОДИ ПРО ПОГЛИБЛЕНУ ТА ВСЕОХОПЛЮЮЧУ ЗОНУ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

У статті аналізуються окремі актуальні аспекти підписання Угоди про поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі між Україною та ЄС. Автор аналізує передісторію підготовки угоди та її зміст, а також можливий вплив на торговельні відносини між Україною та ЄС. Здійснюється аналіз впливу участі України в Зоні вільної торгівлі з ЄС та в Митному Союзі на зовнішньоторговельні відносини України. Також досліджується можливість одночасної участі України в Митному Союзі і в Зоні вільної торгівлі з ЄС.

Ключові слова: угода про асоціацію, угода про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі, право ЄС, Митний Союз.

The author analyses some actual issues of joining to the Agreement about Deep and comprehensive Free Trade Area between Ukraine and European Union. Then author analyses the history of the preparation of the Agreement, its contents and possible influence on the trade relations between EU and Ukraine. In the last part of the article, the analysis of the influence of Ukraine's participation in the Free trade area with EU, on the one hand, and with the Customs Union on the other hand, on the country's external trade relations. Also the possibility of simultaneous participation of Ukraine in Customs Union and in the Free trade area has been investigated.

Keywords: Association Agreement, Agreement about Deep and comprehensive Free Trade Area, EU Law Custom Union.

В статье анализируются отдельные актуальные аспекты подписания Соглашения о углубленной и всеобъемлющей зоне свободной торговли между Украиной и ЕС. Автор анализирует предысторию подготовки соглашения и его содержание, а также возможное влияние на торговые отношения между Украиной и ЕС. Осуществляется анализ влияния участия Украины в Зоне свободной торговли с ЕС, с одной стороны, и в Таможенном Союзе, с другой стороны, на внешнеторговые отношения Украины. Также исследуется возможность одновременного участия Украины в Таможенном Союзе и в Зоне свободной торговли с ЕС.

Ключевые слова: Соглашение об ассоциации, Соглашение об углубленной и всеобъемлющей зоне свободной торговли, право ЕС, Таможенный Союз.

Одним з найактуальніших питань відносин між Україною та ЄС на сьогоднішньому етапі є укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, частиною якої буде Угода

* кандидат юридичних наук, доцент кафедри європейського права Львівського національного університету імені Івана Франка.

про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі між Україною та ЄС. Утворення зони вільної торгівлі з ЄС стане важливим кроком в напрямку економічної інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС. У зв'язку з можливим підписанням Угоди вже у листопаді цього року на саміті Східного Партнерства у Вільнюсі, постав ряд дискусійних питань: яким чином укладення угоди вплине правову систему та економіку України? Який зміст має угода та як вона вплине на торгові відносини між Україною та ЄС? Чи можливо є одночасна участь України в Митному Союзі та Зоні вільної торгівлі з ЄС? Спроба відповісти на ці питання робиться у даній статті.

Дослідженню зовнішньоторговельних відносин України з ЄС та питання укладення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС присвячено ряд цікавих досліджень вітчизняних авторів, зокрема, І. Бураковського [1], О. Шумило [2], О. Шниркова [3], А. Наку, О. Вишнякова [4], А. Гончарука [5]. Існує також цікаве дослідження Міністерства юстиції України [6], дослідження Регіонального бюро ПРООН для Європи та країн СНД [6] та Міжнародного центру перспективних досліджень [7]. Разом з тим наближення підписання угоди та полеміка щодо можливої участі України в Митному Союзі поставили на порядок денний ряд питань, які потребують правового аналізу та відповідей на них.

Європейський союз є ключовим суб'єктом міжнародної торгівлі, найбільшим експортером та імпортером у світі, а також, об'єднавши 28 країн з населенням близько 500 млн. осіб, є також найбільшим ринком у світі. Європейський Союз є одним з основних торгових партнерів України¹, а також є найбільшим іноземним інвестором України². Також окремі з галузей економіки чітко орієнтовані на експорт в ЄС, як наприклад, текстильна галузь, 2/3 продукції якої експортується в Європейський Союз. Хоча структура торгівлі між Україною та ЄС характеризується певним дисбалансом, оскільки, Україна експортує переважно сировину, а експортує готові вироби та високотехнологічні товари, торговий оборот між Україною та ЄС має стійку тенденцію до зростання. Україна належить також до 12 найбільш активних користувачів торгових преференцій Європейського Союзу на основі Загальної Схеми преференцій³. Тому розвиток торгових відносин між Україною та ЄС є одним з пріоритетів міжнародного економічного співробітництва України⁴, а також важливою передумовою її успішної інтеграції і світову торговельну систему.

Переговори щодо укладення Угоди про ЗВТ між Україною та ЄС її укладення розпочались після вступу України до СОТ 16 травня 2008 року. Зі вступом України до СОТ були зняті кількісні імпорتنі обмеження на сталь та текстиль, які діяли раніше, а також Ук-

¹ За статистичними даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України за 2012 рік на країн-членів Європейського Союзу припадає 29,2% міжнародної торгівлі, 32,6% українського імпорту та 25,4 українського експорту. Джерело: [8]. Для ЄС Україна серед 22 найважливіших торгових партнерів, 1,4% експорту ЄС і 0,9% імпорту ЄС. [9].

² Станом на 1.01.2013 загальний обсяг прямих іноземних інвестицій ЄС в економіку України склав 42 979,3 млн. дол. США, що становить близько 80% від загального обсягу прямих іноземних в українську економіку [10].

³ 72% продукції, яка має право на преференції, користується ними. У 2011 році у рамках ГСП загальний обсяг експорту преференційних статей до ЄС склав 16,8% від усього українського експорту. Преференційні статті імпорту поширюються на машинне устаткування та механічні пристрої, рослини, масла, прості метали, хімічні речовини, текстиль. Крім того, на деяку продукцію встановлене ЄС мито для країн, що мають статус найбільшого сприяння (КНС), вже дорівнює нулю (українські експортери можуть вільно продавати приблизно 42 % усієї сільськогосподарської продукції на ринку ЄС без обкладання митом) [11].

⁴ Заяви Прем'єр-міністра України, Миколи Азарова, та Міністра економічного розвитку України, Ігоря Прасолова, на міжнародній конференції «АВС: Україна та партнери» та Панельній дискусії «Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі між Україною та ЄС: перспективи для бізнесу та інвестицій», м. Київ, 13-14 червня 2013 року [12].

раїну було вилучено з переліку країн, щодо яких можуть застосовуватись захисні заходи на експорт текстильної продукції [13]. З цього часу, Україна користується перевагами необмеженого експорту сталі й текстильних матеріалів до ЄС.

Процес переговорів та узгодження угоди тривав майже п'ять років, було проведено 18 раундів переговорів. Переговори щодо укладення угоди велися між робочими групами за окремими напрямками:

- торгівля товарами;
- торгівля і сталий розвиток;
- правила походження товарів;
- послуги;
- капітал та інвестмент;
- права інтелектуальної власності;
- митний контроль та сприяння торгівлі;
- державні закупівлі;
- конкуренція (антитрастова політика і державна допомога);
- санітарні та фітосанітарні заходи;
- енергетичні питання, пов'язані з торгівлею;
- тарифні пропозиції;
- розв'язання суперечок;
- прозорість [14].

Останній раунд переговорів між Україною та ЄС відбувся 19-23 вересня 2011 року у Брюсселі. 22 грудня 2011 року було оголошено про завершення переговорів і затвердження тексту проекту Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у частині створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі. За результатами було підписано Двосторонній протокол про технічне завершення переговорів між Україною та ЄС щодо створення зони вільної торгівлі, 30 березня 2012 року угоду було парафровано.

Положення щодо Угоди про зону вільної торгівлі містяться інтегровано у розділі IV Угоди про асоціацію [15.] Угода включає 15 глав, 14 додатків, 3 протоколи і передбачається створення зони вільної торгівлі формату ЗВТ+, або відповідно до назви угоди зона вільної торгівлі буде поглибленою та всеохоплюючою. Для створення зони вільної торгівлі передбачається перехідний період, який не може перевищувати 10 років.

Угода передбачає масштабну лібералізацію широких сфер торгівлі товарами і послугами, в тому числі і в таких чутливих для України і ЄС сферах як сільське господарство та аграрний сектор. Окрім правил для торгівлі товарами та послугами, угода регулює електронну торгівлю, торгові аспекти прав інтелектуальної власності, інвестиції, державні закупівлі тощо.

Угода містить ряд перехідних положень, які передбачають відтермінування дії окремих положень конвенції щодо України. Відповідно до п. 3 ст. 208, назви таких алкогольних напоїв, як коньяк, шампанське, херес, порто, аніс, арманьяк, кальвадос, граппа, токай, які є захищеними географічними позначеннями в ЄС, зможуть використовуватись в Україні лише протягом 10 років. Подібні обмеження існують також і щодо харчових продуктів. Назви таких сирів, як фета, пармезан та рокфор можна буде використовувати в Україні лише протягом 7-річного перехідного періоду [15].

Також угода передбачає встановлення квот на торгівлю окремими видами продукції, наприклад експорт масла чи цукру з України. Хоча на думку аграрних експертів, за своєю якістю ці продукти значною мірою не відповідають стандартам ЄС, тому наявність цих квот не становитиме перешкоди для торгівлі цими товарами. До того ж, передбачається по-

ступове зниження цих квот.

Згідно з попередніми оцінками Європейської Комісії за рахунок усунення та зниження імпорتنих мит ЄС, українські експортери зможуть зекономити 487 млн. євро. Зі свого боку Україна також скасує мита на імпорт з ЄС загальним обсягом 391 млн. євро. Найбільше виграють українські експортери с/г продукції, які зможуть зекономити 330 млн. євро та продуктів переробки с/г продукції, які зекономлять, відповідно, близько 53 млн. євро. Україні доведеться зменшити мита на імпорт транспортних засобів на близько 117 млн. євро. Повністю буде лібералізований ринок текстильної продукції. Загалом у рамках зони вільної торгівлі Україна скасує 99,1%, а ЄС відповідно і 98,1% торгівельних мит, які нині діють між двома сторонами [16].

Слід однак зазначити, що скасування мит на промислову продукцію не матиме суттєвого впливу на торгівлю, оскільки мита у цій сфері є досить низькими і становлять в середньому 2,46% в Україні та 1,19% в ЄС. Зовсім по іншому виглядає ситуація в такій чутливій сфері як аграрний сектор, де середні імпортні мита в Україні становлять 6,41%, а в ЄС 7,42% [17]. Таким чином усунення митних перешкод буде більш важливим для аграрного сектору. Разом з тим лібералізація нетарифного регулювання надзвичайно суттєвого впливу на розвиток торгівлі мати не буде.

Більш суттєве значення матиме усунення нетарифних бар'єрів, регуляторне наближення технічного регулювання гармонізацію стандартів та оцінок відповідності. Так, Угода передбачає не лише зниження мит, еквівалентних платежів та скасування кількісних обмежень, як більшість класичних угод про зону вільної торгівлі [18], а йде глибше – передбачає також глибоке регуляторне наближення, гармонізацію правил, процедур і таким чином зближення з внутрішнім ринком ЄС. Це стосується передусім стандартизації, метрології сертифікації, оцінок відповідності, ринкового нагляду та технічних регламентів. У цих сферах Україна візьме на себе зобов'язання забезпечити відповідність технічним регламентам ЄС (ст. 56). На сьогодні норми та стандарти, які діють в Україні у цій сфері є переважно застарілими, а наприклад сертифікація, яка здійснюється в Україні, переважно не визнається в країнах-членах ЄС. Після укладення угоди, продукти які пройшли сертифікацію в Україні відповідно до стандартів ЄС, не потрібно буде повторно сертифікувати в ЄС.

Угода передбачає також гармонізацію законодавства і в таких важливих для взаємної торгівлі сферах, як державні закупівлі, антимонопольна політика та конкурентне законодавство, державні фінанси та субсидії, захист інтелектуальної власності та енергетичну політику.

Таким чином угода створить передумови для більш глибокої імплементації *aquis communautaire* ЄС в правову систему України.

Також країна зможе брати участь і системі вирішення спорів, яка складатиметься з процедури консультацій (ст. 305) та базуватись на розгляді третейською групою (ст. 306-310). Рішення третейською групою будуть прийматись протягом 120 днів з часу її створення. Передбачаються також прискорені процедури для сезонних товарів та товарів нетривалого зберігання, які не можуть перевищувати 75 днів. Такий механізм вирішення спорів буде значно швидшим за механізм СОТ.

Угода залишає за Україною свободу зовнішньоторговельних відносин. Так, ст. 31 передбачає збереження та встановлення митних союзів, зон вільної торгівлі або домовленостей про прикордонну торгівлю, за тим винятком, коли вони вступають у конфлікт з торговельними домовленостями, передбаченими цією угодою. Таким чином, угода не передбачає жодних обмежень зовнішньоторговельної автономії. Тому після приєднання Ук-

раїни до ЗВТ з ЄС, вона зможе розвивати торгове співробітництво з іншими державами та групами держав.

Таким чином, підписання угоди про зону вільної торгівлі позитивно вплине на українське законодавство, створить умови для модернізації торгових відносин, підвищення конкурентоздатності економіки та спростить доступ до ринку ЄС, а також дасть змогу користуватись механізмом вирішення торгових спорів. Загалом у кількісному порівнянні, угода є більш вигідною для України, ніж для ЄС.

У зв'язку із неодноразовими політичними заявами щодо можливості одночасного членства України в Зоні вільної торгівлі з ЄС та в Митному Союзі Єдиного економічного простору та, учасниками якого є Росія, Казахстан, Білорусь, постало питання про його юридичну можливість та доцільність.

Особливо гострим стало це питання після підписанням 31 травня 2013 року Меморандуму про поглиблення взаємодії між Європейським ЄЕК і Україною та проголошенням наміру України стати спостерігачем у цій організації.

Слід однак зазначити, що у пункті 5 меморандуму йдеться, що «він не є міжнародним договором і не створює прав та обов'язків, які регулюються законом». До того ж Договором про Митний Союз не передбачено статусу спостерігача. Тому приєднання України у такому статусі було б можливим лише після внесення відповідних змін до Договору про Митний Союз, або ж після підписання договору про створення Євразійського економічного союзу, яке заплановане 1 січня 2015 року⁵.

Разом з тим, як видається, статус спостерігача не вплине на участь України у зоні вільної торгівлі з ЄС, тому детальніше розглянемо чи узгоджуватиметься з участю в зоні вільної торгівлі з ЄС більш тісна форма співпраці України з МС – її членство у цьому міждержавному об'єднанні.

Відповідно до ст.4 Угоди між Урядом РФ та Урядом Республіки Казахстан про єдиний порядок регулювання зовнішньоекономічної діяльності від 20 січня 1995 року [19] та Протоколу про запровадження режиму вільної торгівлі між РФ та Урядом Республіки Казахстан від 20 січня 1995 року [20], які є невід'ємною частиною Угоди про Митний Союз[21]. Ці угоди передбачають не лише об'єднання митних територій країн, але й єдиний порядок здійснення зовнішньоекономічної політики. Відповідно до ст. 1 вона включає в себе 4 основні елементи:

- тарифне регулювання;
- нетарифне регулювання;
- валютне регулювання та валютний контроль; порядок застосування тимчасових обмежень, як у взаємній торгівлі, так і в торгівлі з третіми країнами.

Ст. 3 передбачає запровадження спільного митного тарифу, а також спільних податків і зборів, що мають еквівалентну дію, а ст.4 передбачає здійснення уніфікації законодавства.

П. 1.2. ст. 2 Угоди про Митний Союз між РФ та Республікою Білорусь від 6 січня 1995 року [24] передбачає уніфікацію зокрема зовнішньоторговельного, митного, валютно-фінансового, податкового та іншого законодавства, яке стосується зовнішньоекономічної діяльності, зокрема щодо:

- економічних умов господарювання;
- цінової політики;
- валютного регулювання и валютного контролю;
- експортного контролю;

⁵ Така позиція була висловлена першим віце-прем'єром Російської Федерації Ігорем Шуваловим.

- недобросовісної конкуренції та обмежувальної ділової практики;
- інтелектуальної власності.

Таким чином, держави беруть на себе зобов'язання не просто узгодити чи гармонізувати норми, що стосуються торгівлі, але їх уніфікувати, тобто фактично створити ідентичні норми.

П. 2. ст. 2 вище згаданої угоди передбачає співпрацю країн-членів у роз'ясненні та уточненні положень, які стосуються реформування законодавства, а п. 3 передбачає контроль за правозастосувальною практикою і забезпеченням однакового здійснення методів:

- встановлення надійних механізмів контролю за недопущенням несанкціонованого реекспорту товарів в треті країни;
- здійснення платіжно-розрахункових відносин по торгівельних та не торгівельних операціях на двосторонній та багатосторонній основі;
- застосування єдиного регулювання зовнішньоекономічних зв'язків по відношенню до третіх країн;
- зближення економічних умов господарювання;
- ведення митної статистики зовнішньої торгівлі;
- здійснення надійного митного контролю на зовнішніх митних кордонах Договірних Сторін.

Виходячи з цього, держави зобов'язуються однаково тлумачити норми законодавства, однаково застосовувати їх, а також забезпечувати однакові методи митного контролю та однаково регулювати торгово-економічні відносини з третіми країнами.

Аналогічні положення містяться в Угоді про Митний Союз між РФ та Республікою Білорусь від 6 січня 1995 року. У ст. 3 цієї угоди визначаються основні принципи, на яких будується Митний Союз:

а) наявність єдиної митної території держав-учасниць Митного союзу. Формування єдиної митної території, здійснюватиметься шляхом:

- скасування в торгівлі між державами Договірних Сторін мит та зборів, які мають еквівалентну дію, а також кількісних обмежень;
- запровадження та застосування у відносинах з третіми країнами однакового торгового режиму, спільних митних тарифів та заходів нетарифного регулювання зовнішньої торгівлі;
- формування механізму взаємовідносин Митного Союзу з третіми державами та міжнародними організаціями на основі положень Угоди між Урядом Російської Федерації та Урядом Республіки Білорусь про єдиний порядок регулювання зовнішньоекономічної діяльності від 12 квітня 1994 р. [22].

б) наявність однотипного механізму регулювання економіки, який базується на ринкових принципах господарювання та уніфікованому законодавстві.

Тобто передбачається здійснення єдиної зовнішньоекономічної та торгової політики, а також валютної політики, що наближує Митний Союз, за його суттю, до такої форми міжнародної економічної інтеграції як економічний та валютний союз, які передбачають делегування певних суверенних прав, міждержавному об'єднанню, представленому спільними органами. Створення такого органу передбачено ст.3 Угоди про митний Союз.

Зміни торгового режиму з третіми країнами, а також інші заходи, як наприклад, запровадження чи скасування тимчасових обмежень повинні застосовуватись державами спільно (п. 2. ст. 2).

Слід також зазначити, що держави учасниці митного Союзу не є рівноправними учасниками, оскільки голоси в Комісії Митного Союзу розподіляються не рівномірно. Відпо-

відно до ст. 7 Договору про Комісію Митного Союзу від 6 жовтня 2007 року, голоси між державами-учасниками розподіляються наступним чином:

- Російська Федерація – 57,
- Республіка Білорусь – 21,5,
- Республіка Казахстан – 21,5 [23].

Таким чином, більшість голосів у Комісії Митного Союзу належить Росії, а інші держави лише за умови однакового голосування можуть заблокувати її рішення, оскільки для прийняття рішення необхідна кваліфікована більшість у 2/3 голосів.

Таким чином, угода про Митний Союз передбачає більш глибоку форму міжнародної економічної інтеграції, ніж угода про зону вільної торгівлі України та ЄС. Угода про Митний Союз передбачає спільний митним тариф та інші заходи та елементи, які наближують це міждержавне об'єднання до економічного союзу. Так, угодою передбачається масштабна уніфікація національного законодавства. Таким чином, Україна, вступивши до Митного Союзу, взяла б на себе зобов'язання уніфікувати своє законодавство із законодавством Росії, Білорусії та Казахстану, та одночасно узгоджувати його з правом ЄС, що очевидно є не можливим, значною мірою і тому законодавство цих країн не відповідає праву ЄС. Неможливо, щоб Україна уніфікувала законодавство з митним союзом водночас адаптуючи його до права ЄС в один і той же час.

Також участь України у МС потребувала б створення єдиного торгового режиму з третіми країнами. Це потребувало б перегляду чинних двосторонніх угод про вільну торгівлю, стороною яких є Україна, з одного боку, так і погодження майбутніх угод, які укладатимуться, Митним Союзом. Тому при входженні України до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном, участь України у зоні вільної торгівлі з ЄС буде можливою лише при створенні зони вільної торгівлі між ЄС та МС.

Така позиція підтверджується і представниками Європейської Комісії, де констатують, що «сценарій повної інтеграції України з Митним союзом створить серйозні проблеми». «Україна не зможе провадити і реалізовувати якусь самостійну двосторонню торговельну політику, передавши свій суверенітет Митному союзу з питань у сфері тарифів та інших головних комерційних питань» [24].

Таким чином, на основі проведеного аналізу, можна зробити наступні висновки:

- Угода про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі між Україною та ЄС стане важливим кроком інтеграції України до ЄС та імплементації *aquis communautaire* ЄС в правову систему України. Вона дасть змогу значною мірою лібералізувати торгівлю відносини з ЄС завдяки усуненню тарифних, нетарифних та кількісних обмежень. На відміну від більшості класичних угод про зону вільної торгівлі, угода передбачає також глибоке регуляторне наближення, гармонізацію правил, процедур і, таким чином, зближення з внутрішнім ринком ЄС. Успішна імплементація угоди матиме наслідком збільшення обсягів торгівлі між Україною та ЄС, покращення інвестиційного клімату та збільшення іноземних інвестицій в українську економіку.

- Членство України в Митному Союзі матиме наслідком часткову втрату Україною економічного та зовнішнього торговельного суверенітету, оскільки Україна не зможе самостійно укладати торгові договори, укладати угоди про зони вільної торгівлі з третіми країнами без погодження з Митним Союзом, а також узгоджувати своє законодавство.

- Водночас угода про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС не містить таких обмежень і не обмежуватиме торговельне співробітництво України чи Європейського Союзу третіми країнами. Угода не вимагає перегляду існуючих договорів про вільну торгівлю України з іншими країнами, не перешкоджатиме виконання та укладенню угод про зони вільної торгівлі в тому числі і з Митним Союзом.

Список використаних джерел

1. Бураковський І. Оцінка витрат та вигод від укладання угоди про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС / І. Бураковський та ін.; Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – Київ : К. І. С., 2010. – 94 с.
2. Шумило О. Зона вільної торгівлі: крок назустріч ЄС / О. Шумило // Міжнародний Центр перспективних досліджень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icps.kiev.ua/key_issues/eu_ua_aa/4714.html.
3. Шнирков О. Європейський Союз у зонах вільної торгівлі / О. Шнирков // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 7. – С. 66-68.
4. Наку Ф. Ф., Вишняков О. К. Торгове право ЄС: Навчальний посібник. / Ф. Ф. Наку, О. К. Вишняков. – К. : ІМВ КНУ імені Тараса Шевченка. – 2003. – 190 с.
5. Гончарук А. І. Регіональна торговельно-економічна інтеграція України та ЄС: стан, проблеми і перспективи / А. І. Гончарук, О. О. Усенко // Міжнародна економічна політика. – 2011. – № 12. – С. 98–132.
6. Торгівельна політика: порівняльне правове дослідження відповідності законодавства України *aquis communautaire* Європейського Союзу. Міністерство юстиції України: державний департамент з питань адаптації законодавства, 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/file/23518.pdf>.
7. Вплив торговельної політики на людський розвиток: оцінка потреб України у галузі сприяння міжнародній торгівлі. – Регіональне бюро ПРООН для Європи та країн СНД. – Київ, 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.undp.org.ua/files/ua_52916AfT_ukr\(web\).pdf](http://www.undp.org.ua/files/ua_52916AfT_ukr(web).pdf).
8. Оцінка наслідків угоди про вільну торгівлю між Україною та ЄС. – Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2007. – 320 с.
9. Портал Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.
10. Ukraine: EU bilateral trade and trade with the World / Eurostat. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113459.pdf.
11. Двостороння торгівля між Україною та ЄС// Портал представництва Європейського Союзу в Україні http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/trade_relation/bilateral_trade/index_uk.htm.
12. Матеріали міжнародної конференції «АВС: Україна та партнери» та Панельній дискусії «Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі між Україною та ЄС: перспективи для бізнесу та інвестицій». – К., 13-14 червня 2013 р.
13. Постанова Європейської Комісії № 502/208 від 5.06.2008 р.
14. Двостороння торгівля між Україною та ЄС // Портал представництва Європейського Союзу в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/trade_relation/bilateral_trade/index_uk.htm.
15. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comeuroint.rada.gov.ua/comeuroint/doccatalog/document?id=56219>.
16. Українські експортери щороку заощаджуватимуть €487 млн. від зниження імпортних мит у ЗВТ з ЄС – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/79101>.

17. Guicci Ricardo. Strategische Bedeutung: wie wichtig ist das Freihandelsabkommen für die Ukraine? Eine Einschätzung//Wirtschaftsinformationsdienst der Zeitschrift OST-WEST-CONTACT zur Ukraine. – Ausgabe 6. – Juni 2013. – S. 8.
18. Free trade agreements. Legal guidelines – [Електронні ресурси]. – Режим доступу: <http://investukraine.com>, <http://www.sk.ua>.
19. Угода між Урядом РФ та Урядом Республіки Казахстан про єдиний порядок регулювання зовнішньоекономічної діяльності від 20.01.1995 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tsouz.ru/Docs/IntAgrmnts/Pages/Perechen_MDTs.aspx.
20. Протокол про запровадження режиму вільної торгівлі між РФ та Урядом Республіки Казахстан від 20.01.1995 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tsouz.ru/Docs/IntAgrmnts/Pages/Perechen_MDTs.aspx.
21. Угода про Митний Союз. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tsouz.ru/Docs/IntAgrmnts/Pages/Perechen_MDTs.aspx.
22. Угода про Митний Союз між РФ та Республікою Білорусь від 06.01.1995 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tsouz.ru/Docs/IntAgrmnts/Pages/Perechen_MDTs.aspx.
23. Договір про Комісію Митного Союзу від 06.10.2007 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tsouz.ru/Docs/IntAgrmnts/Pages/Perechen_MDTs.aspx.
24. Єврокомісія нагадала Україні, що одночасна інтеграція в ЄС і Митний союз – неможлива. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tsouz.ru/Docs/IntAgrmnts/Pages/Perechen_MDTs.aspx.